

Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisteaduskond

Toivo Peets

Uue Põltsamaa mõisa peahoone

2006/2007 õ-a Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise
täienduskoolituse lõputöö

Veski tn 7

Põltsamaal

mai 2007

SISUKORD

1.AJALOOLINE ÜLEVAADE	3
2.ARHITEKTUURNE KIRJELDUS	6
3.TEHNILINE SEISUND	8
4.KAHJUSTUSTE VÕIMALIKUD PÕHJUSED	9
5.ETTEPANEKUD KAHJUSTUSTE LIKVIDEERIMISEKS	10
6.HINNANG OBJEKTI MUINSUSKAITSELISELE VÄÄRTUSELE	11
7.KOKKUVÕTE	12
8.KASUTATUD KIRJANDUS	13

1. Ajalooline ülevaade

Uue-Põltsamaa (*Neu-Oberpahlen*) mõis eraldus iseseisvana Põltsamaa lossi mõisast, *Schloss Oberpahlenist*, (arhiivides nime all Vana-Põltsamaa mõis), 1750. aastal. Mõis paikneb Põltsamaa jõe vasakkaldal ning tema piiridesse (ca 400 m häärberist) jääb ka Põltsamaa keskaegse kiriku ja kalmistu koht – Kirikumägi. Kirik oli tõenäoliselt ehitatud 13. saj. lõpul ning hävis 1600. a. Poola-Rootsi vahelistes võitlustes (8). Arheoloogid oletavad, et ka keskaegne alevik on olnud praeguse mõisasüdame kohal, sh. praeguse PÜG Veski tänava õppehoone kohal.

1720. a. annetas Peeter I kogu Põltsamaa kihelkonna ning Võisiku ja Soosaare mõisa – maad Adaverest ja Eistverest kuni Võrtsjärveni – oma kolleegiuminõunikule (*Collegiumsrath*) Heinrich Claus von Fickile. Härra Fick tahtis rajada Põltsamaale eduka majandusega õitsva näidisasula, millest oleks õppida ja eeskuju võtta kogu Vene riigil. Peetrijärgsete paleepöörete tuuled viisid ta kahjuks mitmeks aastaks Siberisse ja nii said Põltsamaad päriselt arendama hakata alles tema väimehed.

Põltsamaa õitseaja peakangelaseks on kahtlemata alates 1750. aastast lossi omanikuks olnud Woldemar Johann von Lauw, kuid õitseng sündis siiski kahe külimehe koostöös ja konkurentsis: oma roll on ka Uue-Põltsamaa mõisa omanikul Jakob Heinrich von Lilienfeldil (1716-1785), H. Ficki tütre Christina abikaasal.

Andja mõisas sündinud vennad Carl Gustav ja Jakob Heinrich Lilienfeld tegid karjääri Anna Ivanovna ja Anna Leopoldovna (Anna von Braunschweig) õukonnas, kuid langesid ebasoosingusse keisrinna Eliisabeti (Jelizaveta Petrovna) ees. Katariina II õukonnas sai J. H. von Lilienfeldist salajane saatkonnainõunik (*Geheimer Legationsrsath*). Äia testamendi järgi (3) omandas ta 1750. a. Uue-Põltsamaa ja Kaavere mõisa ning veetis pea kogu ülejäänud elu siin. Ta osales Põltsamaa industrialiseerimises ja asustamises lõppkokkuvõttes isegi edukamalt kui külimees Lauw (7, lk. 240-242).

Põltsamaa pikaegne pastor August Wilhelm Hupel (Põltsamaal 1764-1804) on kirjutanud: Jõe teisel kaldal lossi vastas asub Uue-Põltsamaa mõis, mille nüüdne omanik, hr. salajane legatsiooninõunik von Lilienfeld kivihoonetega väga toredasti välja on ehitanud (4, lk. 273). Osa Uue-Põltsamaa alevikust jõe kaldal on näha E. M. Ulprehti maalil J. Chr. Brotze kogus (2, lk. 481). Uue-Põltsamaa härrastemaja on ühekorruseline, barokselt nõgusa poolkelpkatuse ja tihedalt pilastritega liigendatud fassaadidega ehitis.

Saal on kaunistatud 18. sajandile iseloomulikult – puitraamistuses tahvlite, peenelõikelise hammaskarniisi, kanneleeritud friisiga. Saali nurkadesse on

paigutatud valgetest kahlitest ampiirstiilis ahjud (5, lk. 163-164), ahje kaunistasid ka valged ehisvaasid, üks neist päästeti õigeaegselt lõhkujate eest ning toodi Põltsamaa Muuseumisse. Akende vahel olid suured, akendega ühekõrgused peeglid, mis on lõhutud alles viimastel aastatel. Sama on tehtud ahjudega.

W. Stavenhagen kirjeldab kogumikus “Album Baltischen Ansichten” Uue-Põltsamaad: Ilusad aiad, alleed ja saar jõe keskel – missuguseid varjulisi radu, pärnade sõõre, meeldivaid puhkekohti, orvasid, haljaid lehtlaid, läbipaistmatuid tihnikuid ja muid huvitavusi see pakkus. Kõikjal löikus läiklevaid ojasid ja tiike sesse maastikku, mis oli tervikuks ühendatud kaarsildade abil – muutsid kogu selle paikkonna ööbikute eluasemeks (5, lk. 220). Praegu on kogu haljastusest säilinud vaid prantsuse stiilis pargi regulaarne teedevõrgustik. Peaallee lõpus asub väike kõrgendik – Murelimägi, kus oli varem kasvahoone.

Ka siin tekkis käsitöölise asula, asus tärklise- ja puudrivabrik. Piirkonnast, aga isegi Tallinnast, ostetud nisust valmistasid mõned pärisorjad kaupa, mis leidis ostjaid isegi Peterburis. Aastatulu oli mõnisada rubla. Vabrik asutati 1770. a., selles valmistati nii odavat valget juuksepuudrit kui ka kallist värvilist näopuudrit, nisu hangiti eelkõige Kuusiku mõisast, mis kuulus ka Lilienfeldile ja kus oli ka 1780 alates maa uusehitiste jaoks vasknaelu valmistanud vasevalamiskoda. Torma pastori Georg Eisen von Schwarzenbergi leiutatud tehnoloogia järgi kartulitärklise tootmine odavdas puudrit ning andis seega omanikule enam kasumit (7, lk. 242). Võistluses oma sugulase von Lauw`ga oli Lilienfeld loonud nii selle vabriku sisustamise kui ka elumajade ehitamise teel nn. Uue-Põltsamaa käsitöölise asula. Siia asusid elama saksa käsitöölised, sealhulgas isegi kanga-valmistajad. Seega oli Põltsamaa asulas nüüd kuni 500 elanikku, suuremalt jaolt sakslased (1). Uue-Põltsamaa mõisa hoonestusest ja haljastusest, tõsi küll, alles 1877. a., annab hea ülevaate Ajalooarhiivis olev mõisa kaart (11). Toona kuulus mõisa majapidamisse kaks veskit ja kaks saeveskit, rehi, ringlaut lehmade jaoks, härjatall, hobusetall, viinavabrik, õllekoda, trahter, kaks kasvuhoonet, sepikoda, hulk aitasid ja keldreid. Härberijuures olid ka valitseja ja järelvaataja ning töötajate elamud.

J. H. von Lilienfeld sai hästi hakkama oma mõisaga, kuid oli ka filosoof ja kirjamees: tema satiirilised näidendid ja filosoofilised traktaadid avaldati Saksamaal uuesti 1997. a. (7). Oma teostes on Lilienfeld arutlenud Euroopa riikide ühinemise teemal, ühinemise õilsamaiks eesmärgiks oli soov edaspidi sõdu vältida – kõik riigid alluksid ühise kohtu otsustele. Oma näidendis “Uusaasta soov” (*Der Neujahrs-Wunsch*) esitab Lilienfeld kurbnaljaka pildi Liivimaa mõisnike elust – iseenesest head inimesed kulutavad oma elu pisiasjadele ja tülitsevad naabritega, aga elada võiks hoopis paremini. Selles näidendis väljendub ilmselt Uue-Põltsamaa mõisa igapäeva-elu kogemus – Ajalooarhiivis on hulk kohtudokumente naabrite-kälimeeste Lauw ja Lilienfeldi tülide kohta (EAA f. 915 n. 1)

1787. a. andis J. H. von Lilienfeldi lesk Christina, sünd. von Fick, Uue-Põltsamaa mõisa koos Kaavere ja Vaida (*Kawershof, Wait*) mõisaga üle oma pojale, kuninglikule preisi kammerhärrale Carl Magnus von Lilienfeldile tingimusega mõisu oma kahe õega (Aurora Marie von Rönne ja Christina Jacobine von Sivers) jagada. Carl Magnuselt ja tema abikaasalt, sünd. von Krüdener, pärisid mõisa 1863. a. nende lapsed maanõunik ja rüütel Carl ning Charlotte von Lilienfeld. 1875 omandas mõisa Carli poeg Eduard von Lilienfeld (9, lk. 381). Uue-Põltsamaa mõis oli Lilienfeldide perekonna valduses kuni 1920. a. maareformini. Viimased härrad Lilienfeldid – Friedrich ja Hermann (Friedrich oli vallaline ja põhiline mõisa valitseja), kasvasid muuhulgas viinamarju. 1920. sai võimaluse häärberit kasutada Põltsamaa Realgümnaasium ja, hiljem keskkoolina, tegutses seal kuni uue koolimaja valmimiseni 1967. a. Seejärel jäi hoone veel kooli kasutusse, põhiliselt lahoonena, kuni võõrandamiseni 2004. a. märtsis. Friedrich Lilienfeld elas alates 1920. a. oma üürimajas Veski tn. alguses, pareguse kohviku “Rivaal” vastas; kui majja kolis linnavalitsus, jäi herrale vaid väike korter (6, lk. 35-36). Nagu endise lossiomaniiku vürst Nikolai Gagarini pärijad, nii nõudis ka hr. Lilienfeld oma varasid Eesti riigilt tagasi, lõplik otsus koos väikese kahjutasuga tehti 1931. a. (10) Fr. Lilieneid asus lõplikult Saksamaale 1939. a.

2. Arhitektuurne kirjeldus

Uue-Põltsamaa mõisa näol on tegemist ühe väärtuslikuma mõisakompleksiga endisel Viljandimaal. Mõisaansambel ja härrastemaja on võetud riikliku kaitse alla kohaliku tähtsusega arhitektuurimälestisena.

Härrastemaja on oma ehitusloos nähtavasti läbinud kaks etappi: püstitati 18. sajandi III veerandi, 19. sajandil on ehitatud juurde ajastukohaselt lihtsakujulised sepišöödud ja ažuursete puunikerdustega (foto 17a) eeskojad. Mõlemad etapid on hoone arhitektuuris üsnagi selgelt eristatavad. 18. sajandisse dateerub hoone põhikehand, fassaadide lamedad pilastrid rõhutavad baroksust. Fassaadi arhitektuuri üllatuslikkus väljendub hoone sissepääsude ebaharilikus paiknemises, mis siiski on algse päritoluga. 19. sajandit tähistavad fassaadilisandid ja rikkalik sisekujundus.

Härrastemaja on rajatud loode-kagu suunaliselt fassaadidega Põltsamaa jõe (foto 1) ja pargi (foto 1a) poole. Hoone paikneb eriti maalilises ümbruses, korrastatud pargiga, mis on pärast 1965. a. tugevalt hõrenenud.

Ehitis on ühekorruseline ärklikorrusega, lubivärviga viimistletud krohvitud telliskivist maakivist sokliga hoone, mida katab poolkelpkatus. Esifassaadides on hoone liigendatud keskrisaliidiga. Keskrisaliidi kohaselt on hoone kahekorruseline.

Fassaadi katusest eenduv ärklitaoline väljaehitus on kaetud madala kelpkatusega. Karniis on lihtsa (foto 3) porfileeringuga. Hoone baroksust rõhutavad lamedad pilastrid, milledega on liigendatud kõik välisseinad ja mis vahelduvad akende ja aknaniššidega ühtlases rütmis. Kogu hoone ulatuses on aknaavad lihtsad, ilma dekoratiivraamistusteta.

Hoone sissepääsud on mõlemal fassaadil ühel hoone tiival otse keskrisaliidi kõrvalt. Fassaadi sellist lahendust kinnitab siseruumide paigutus.

Hoone jõepoolse sissepääsu ette on ehitatud 19. sajandil eeskoda a-veranda, mis on säilinud arvestatavas (foto 17) olukorras, kuid vajab rekonstrueerimist.

Põhikorrusel on säilinud anfilaadne ruumide paigutus.

Hoone all on osaliselt keldrikorrus, kus on korrapärased silindervõlvidega (fotod 2 ja 2a) ruumid. Akende paigutus on muudetud ja osaliselt ka kinni laotatud. Samuti on suletud üks sissepääsudest. Nüüdseks on jäänud kaks otse väljapääsu ja üks sisetrepile.

Paraadkäik peahoonesse toimub pargipoolsest fassaadist läbi kinnise eeskoja, kust pääseb ka keldrisse. Eeskoda on hilisem ehitus ja halvasti proportsioneeritud. Olemasolevad trepid on uuendatud. Säilinud on suures osas saali rikkalik interjöö, samuti osaliselt teistes ruumides, ka ahjud (fotod 14 ja 14b) on arvestatavad tasemel säilinud. Ruumid on puitpõrandatega. (fotod 4 ja 4a) Koolihoonena on härrastemaja tegutsenud 1920. a. kuni viimase ajani, millal jäi kasutusele kooli internaadina ja käsitöökabinettidena. Seetõttu on olnud vajadus ka mõningate ümberehituste tegemiseks. Ehkki osaliselt on

sisekujunduselemendid hävinud, on säilinud rohkesti hinnalisi detaile. Eriti stiilsena on säilinud saali (foto11)interjöö, kus tõenäoliselt on kasutatud kohalikus klaasimanufaktuuris valmistatud peegleid.

3 .Tehniline seisund

Mõisahoone maapealse osa müürid on kivist, seest ja väljast krohvitud. Vahelaed puidust. Katus on poolkelpkatus, kivikatus.

Hoone mõlemal välisfassaadil kergelt eenduv keskrisaliit, mille kohalt hoone kahekorruseline. Välisseinad liigendatud lamedate pilastritega, välja arvatud tagafassaadi keskrisaliidi ärklisosal. Sissepääsud mõlemal fassaadil ühel hoone tiival otse keskrisaliidi kõrval. Tagafassaadi sissepääs ümber ehitatud (1951.a. invent. plaanil on lahtine veranda)..

Interjöörides säilinud palju väärtuslikke detaile, seda eriti saalis ja sellega külgnevates endistes eluruumides. Saali seinu ning aknaaluseid ja põski kaunistavad pärlvöökandiga (fotod 12 ja 12a) tahveldised, sama pärlvöökant kaunistab ka uksi (foto 15a). Akende vahel seintel ehisraamis kõrged peeglid, saalis madal kanneleritud lambrii. Suhteliselt hästi on säilinud ka lae hammaslõikeline (foto 7) karniis, samuti kaks valget ampiirstiilis (fotod 13 ja 14a) kahhelahju. Mitmeid stiilseid ahje on ka teistes alumise korruse ruumides.

Teine korrus on pool-pööningukorrust (välja ehitatud ruumid asuvad hoone keskosas ja otstes). Teise korruse lagi hoone keskosas läbi vajunud. Laetalad deformeerunud.

Katuse kandekonstruktsioon on remonditud (fotod 10 ja 10a) ja katus on kividega kaetud. Sarikad vajavad täiendavat tugevdamist. Hoones elekter, vesi ja kanalisatsioon puuduvad

4.Kahjustuste võimalikud põhjused

Uue Põltsamaa mõisa peahoone kahjustused on arvatavasti põhjustatud nii katuse läbijooksudest kui ka ebaõigest värvkatte tüübist(fotod 6 ja 6a). Nagu piltidel näha, on värv maha tulnud koorikutena, mis viitab aurutiheda värvi kasutamisele. Samuti on näha ka välisfassadi veekahjustuse tagajärgi. Veekahjustus on põhjustanud karniisi, seinakrohvi kui ka sokli purunemise.(foto 3a)

Hoone sokliosade krohvi kahjustused on suuremad ja on põhjustatud soklite puhul tavalisest kapillaarsest pinnaseniiskusest (foto 3) Selgelt on näha ka keldri seintest (foto 2) et vundamendid vajavad kaitsmist niiskuse eest.

.On läbivajumisi laetaladel .Sellega kaasnevalt on lagunened (foto 5a) laekarkass ja krohv.

Osade akende ja aknalaudade (foto 8a ja 3a)kahjustuste põhjustest võiks kõne alla tulla vee sattumine konstruktsioonidesse katuse läbijooksude tõttu.

Siiski pean suurimaks kahjustuste tekitajaks linnavõimu ja omaniku hoolimatud suhtumist oma varasse. Kümne aasta jooksul ei ole investeeritud olemasolevasse hoonesse. Selle aja jooksul on ainult lõhutud .

5. Ettepanekud kahjustuste likvideerimiseks

Kuna mõisahoonel on uus katus, ei tohiks veekahjustusi rohkem tekkida. Kahjustatud seinte osad tuleks vanast värvist puhastada ja värvida kui on teostatud värviuuringud.

Mõisahoone seintel tuleks paljandunud kohad katta olemasolevaga sarnase koostise ja faktuuriga krohviga. Tööde käigus kontrollida üle kogu seinte pind, vajadusel eemaldada lahtine krohv ja samuti uuesti krohvida.

Samuti mõjub vana krohvipind kauni ja väärrikana.

Hoone soklitel on algne krohv osaliselt hävinud, tuleks need pinnad vanast krohvist puhastada ja uuesti krohvida, kasutades vanale krohvile sarnase faktuuriga ja auru läbilaskva koostisega krohvi.

Hoone karniisi kahjustunud ja hävinud (foto 3a) osad tuleb taastada, kasutades säilinud (foto 3) osade järgi valmistatud šabloone. Suurel osal on säilinud tahveluksed (foto 9 ja 9a) ja aknad. Samuti tuleb säilitada akna siseluuke (foto 8) kui ka välisluuke.(foto 3)

Võimaluse korral tuleks kasutada avatäidete restaureerimise kogemusi omava puidufirma teenust.

Osades ruumides kus kõik on lõhutud kuni karkassini(foto 5) tuleb taastada seinad ja laed analoogselt säilinud ruumidele(foto 5a).

6.Hinnang objekti muinsuskaitselele väärtusele

Muinsuskaitselele omab Uue Põltsamaa mõis kindlasti suurt väärtust. Kui leitakse arendaja ja mõis korda tehakse, siis selle väärtus kindlasti linnaelanike ja teiste Põltsamaad külastavate inimeste hinnangutes tõuseb. Vanast mõisakomplektist on alles veel mõned hooned (hobusetall, kuivati, teenijatemaja ja keldrid). Kurb selle asja juures on see, et nendel kõikidel ehitistel on erinevad omanikud. Linnas ei ole inimest kes sellega tegeleda tahaks ja üritaks kogu kompleksi töösse panna. Ainult sel juhul saaks sellest ühe atraktiivse turismi objekti. Põltsamaa piirkond on rikas oma mõisakomplektide poolest. (Lustivere, Adavere, Võisiku)

Kümme aastat tagasi taheti mõisahoonet asustada muusikakooli ruumidega. Linnavalitsus sellega ei nõustunud. Tänu sellele otsusele on seisnud mõisahoonet peremeheta kümme aastat ja selle tulemusi on ilmekalt võimalik näha ka piltidelt.

7.Kokkuvõte

Uue-Põltsamaa mõisa näol on tegemist ühe väärtuslikuma mõisakompleksiga endisel Viljandimaal. Hoone on võetud riikliku kaitse alla kohaliku tähtsusega arhitektuurimälestisena

Renoveerimis-ja restaureerimistöid tuleb teostada nii ,et võimalikult vähem kahjustada Uue-Põltsamaa mõisa senist arhitektuuri, esile tõsta kõike väärtuslikku ning taastada hävinenud arhitektuuridetaile.

Luuu eeldused, mis võimaldaks ruume ratsionaalselt ekspluateerida .

Kasutusele võtta kogu keldrikorrus.

Interjööris tuleb rõhk panna ajaloolise ruumijaotuse ja ajalooliste detailide (laekarniisid, tahveluksed jne.) esiletoomisele.

Detailsemad restaureerimistööd käsitletakse ruumikujundusliku projekti käigus ruum haaval.

Väga vähe on säilinud originaalmööblit. Selleks tuleb restaureerida see mis on alles.(foto16 ja 16a)

Peale renoveerimis-ja restaureerimistöõde tegemist on väga tähtis ka korrapärane hooldus. Ja miks ei võiks just Uue Põltsamaa mõis olla üks kesk Eesti ilusamaid hooneid pikemaks ajaks?

Kasutatud kirjandus

1. F. Amelung, Ajalooline ettekanne“ Studien zur Geschichte Oberpahlens und seiner industriellen Blüthezeit“ 8.12.1891, tõlk. Põltsamaa Muuseum 1999
2. J. Chr. Brotze, Estonica. Estopol OÜ, Tallinn, 2006
3. H. V. Ficki testament. EAA f. 1429, n. 1, s. 51
4. W. Hupel Topographische Nachrichten. 1. kd., 1774
5. J. Maiste. Eestimaa mõisad. 1996
6. H. Piisang. Põltsamaa linn ajakirjanduse peeklis 1926-1939. Põltsamaa Muuseum, 2006
7. W. Preuss. Jakob heinrich von Lilienfeld. St Ingbert, Röhrig, 1997
8. V. Raam. Põltsamaa keskaegselt kirikuhoonest. 1970
9. L. von Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlande. Tartu 1877
10. Uue-Põltsamaa mõis, Friedrich Lilienfeld, ERA f. 63 n.22 s.866
11. Uue- Põltsamaa mõisa kaart, 1877, EAA f. 1347 n. 1 s. 25, koopia Põltsamaa Muuseumis